

KLAUS HORN

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΙΑΣ ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

I

Ἡ ψυχολογία θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ὡς συγγενὴς ἐπιστήμη μόνο ὅταν ἔχει τὸ ἴδιο γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ὅταν αὐτὸ ἐκφράζεται σὲ κατηγορίες μὲ μιὰ μεθοδικὴ τάση, στὴ βάση τῆς ὁποίας ὑπάρχουν κοινὲς ἰδέες γιὰ τὸ ρόλο τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινωνικὴ διαδικασία. Δὲν ἔχει νόημα νὰ συνδυάσουμε μιὰ κοινωνιολογία, ποὺ ἡ βασικὴ τῆς κατεύθυνση εἶναι ἡ διατήρηση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν ποὺ ὑπάρχουν, μὲ μιὰ χειραφετητικὴ ψυχολογία (1) ὅπως, ἀντίστροφα, δὲν ἔχει νόημα μιὰ ψυχολογιστικὴ ψυχολογία νὰ ἀνατρέπει ἀνορθολογικὰ (2) ἢ μὲ ἄλλον τρόπο ἀπολογητικὰ κάθε κριτικὴ κοινωνιολογικὴ τάση. Ἰσάξια σύντροφος μιᾶς πολιτικῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, τὸ γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σὰ χειραφετητικὸ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ κοινωνιοτεχνικὸ (3), μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο μιὰ ψυχολογία, ποὺ νὰ ἐντάσσεται καὶ αὐτὴ στὴν παράδοση τῆς διαφώτισης.

*Αν ὑπάρχει χειραφετητικὸ γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον, τότε συμπεραίνουμε ἀπὸ αὐτὸ ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, πὼς ἡ παροῦσα ἱστορικὴ διαδικασία τῆς ἀπαραίτητης γιὰ τὴ ζωὴ διαμάχης μετὰ τὴ φύση ἔχει σὰ συνέπεια συλλογικὲς μορφὲς τῆς αὐτοκατανόησης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κατανόησης τοῦ κόσμου καθὼς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις, οἱ ὁποῖες μετὰ τὴν κλασικὴ ἔννοια μποροῦν νὰ ἀποκρυπτογραφηθοῦν ἰδεολογικὰ καὶ ὡς πραγματικὴ ἀσκηση ἐξουσίας· σὰ βάση ἔχουμε τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι φτιάχνουν μιὰ ἀπλῶς ἄμεση εἰκόνα μιᾶς ἱστορικὰ ὑπερβατικῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, τὸ ὅτι ἔχουν μιὰ ἀναγκαστικὰ παραπλανημένη συνείδηση τῶν κοινωνικῶν τους σχέσεων, ὅπου τὰ προϊόντα κυριαρχοῦν πάνω στοὺς παραγωγούς, ἀντὶ νὰ τοὺς ἐξυπηρετοῦν. Σκοπὸς μιᾶς χειραφετητικῆς ψυχολογίας εἶναι νὰ ἀλλάξει αὐτὴ τὴ συνείδηση.

Σὲ μιὰ κοινωνικὴ ἐπιστήμη, ποὺ κατευθύνεται ἐναντία στὶς ἀνορθολογικὲς σχέσεις τῆς ἐξουσίας, ἡ ψυχανάλυση προσφέρει τὴ δυνατότητα νὰ ἐρευνήσῃ τὴν ψυχολογικὴ διάσταση αὐτῆς τῆς ἐξουσίας. Ὅπως ἡ κριτικὴ κοινωνιολογία, σέβεται καὶ αὐτὴ τὶς εὐδαιμονιστικὲς καὶ μάλιστα τὶς ἡδονιστικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ἀτόμων^(3α). Τὶς βλέπει βέβαια στὰ πλαίσια τοῦ ἐξαναγκασμοῦ γιὰ τὴν (κυρίως ψυχολογικὴ) ἐπεξεργασία τῆς ἐκάστοτε ἱστορικῆς πραγματικότητος⁽⁴⁾. καὶ ἡ ἱστορικὴ πρόοδος, καθὼς πιστεύει ὁ Freud, δὲν παρουσιάζεται χωρὶς ψυχολογικὰ προβλήματα⁽⁵⁾· καὶ ὅμως ἀκριβῶς στὸ βιβλίον του «Die Zukunft einer Illusion» ἀναφέρεται ὡς ἐμπόδιο τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ἐξέλιξη δίπλα στὴν «ἐξωτερικὴ πραγματικότητα οὐσιαστικὰ μόνο ἢ ἐτοιμότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου γιὰ αὐταπάτη, ἡ τάση πρὸς τὴν ἰδεολογικὴ ἀπολογητικὴ ὡς τὸ ὄριο τῆς προόδου στὴν ἔννοια μιᾶς φιλελεύθερης διοργάνωσης τῆς κοινωνίας.

Ὁ Freud ἀνακαλύπτει στὸ ἴδιο τὸ ἄτομο μιὰ ἐσωτερικευμένη ἐξωτερικὴ πραγματικότητα. Αὐτὴ ἔχει γίνοι, μετὰ τὴν ταυτόχρονη ἐπεξεργασία στὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ φύση, ἐσωτερικὴ δομὴ. Μιὰ

είκόν τῆς ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης καί τῶν παραστάσεων τῆς σύστασης τοῦ κόσμου πού βρίσκεται μέ αὐτή σέ δυναμική συνάφεια, καί πού δέν ἀναφέρονται στήν ἀμοιβαία συσχέτιση τῆς ψυχολογικῆς σύστασης καί τῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου, εἶναι γιά τόν Freud «χωρίς πρακτικό ἐνδιαφέρον» (6). Οἱ «διαμορφώσεις τοῦ Ἐγώ» (7) εἶναι, ὡς ἴχνη ἐγκαταλειμμένων καλύψεων ἀπό ἀντικείμενα (Objektbesetzungen), ἡ ψυχική ἀποτύπωση τῆς ἱστορίας τῆς ζωῆς τοῦ ὑποκειμένου στήν κοινωνία του. Στήν ἐννοια πού ὁ Freud νομίζει πῶς «ὁ ψυχικός μας μηχανισμός ἀναπτύσσεται ἀκριβῶς μέ τήν προσπάθεια γιά τήν ἐξερεύνηση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου . . . , πρέπει δηλαδή νά ἔχει πραγματοποιήσει στή δομή του ἕνα κομμάτι σκοπιμότητας», αὐτός ὁ μηχανισμός εἶναι «ἕνα συστατικό στοιχεῖο ἐκείνου τοῦ κόσμου . . . , πού ἔχουμε νά ἐρευνήσουμε» (8).

Περισσότερο ἀπό τὸ Ἐγώ, πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στήν ἐξωτερική πραγματικότητα καί στίς ὁρμές, τὸ Ὑπέρ-Ἐγώ εἶναι ἐσωτερικευμένη λειτουργία τῆς κοινωνίας. Ἀποφασιστικό γιά τή δυνατότητα νά ἀσκήσουμε μιὰ ψυχαναλυτική πολιτική ψυχολογία, πού νά μὴν εἶναι βοηθητική ἐπιστήμη μιᾶς κοινωνιομετρικῆς κοινωνιολογίας (9) εἶναι πάντως ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀσυνείδητου, ὁ πυρήνας τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντιστοιχίσεις ὁρμῶν (Triebrepräsenzen), ἀπὸ ψυχικὲς ἀντιστοιχίσεις ἐνδοσωματικῶν πηγῶν ἐρεθισμῶν, οἱ ὁποῖες «θεωροῦνται ὡς μέτρο τῶν ἀπαιτήσεων γιά τήν ψυχική ζωή» (10). Αὐτὲς εἶναι ἀπαιτήσεις, τίς ὁποῖες δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει τὸ ὑποκείμενο πού ἔχει ξεφύγει ἀπὸ τήν ἀσυνείδητη σχέση μέ τὴ φύση: πρέπει νά μάθει νά ἀναπαράγει τὴ ζωή του κοινωνικά. Τὸ ἀσυνείδητο εἶναι τὸ κέντρο τῆς ψυχο-λογικῆς, τῆς ἀρχῆς τῆς εὐχαρίστησης (Lustprinzip). Αὐτὴ βρίσκεται «σὲ διαφωνία μέ ὅλο τὸν κόσμο, τόσο μέ τὸν μακρόκοσμο ὅσο καί τὸν μικρόκοσμο. Ἡ πραγματοποίησή της εἶναι γενικὰ ἀδύνατη, ὅλες οἱ διοργανώσεις τοῦ κόσμου τῆς ἀντιστέκονται· θὰ μπορούσαμε νά ποῦμε, ὅτι ἡ πρόθεση νά εἶναι ὁ ἄνθρωπος εὐτυχής, δέν περιέχεται στὸ πρόγραμμα τῆς δημιουργίας» (10^α). Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ σὰν ἡ ἀπόλυτη

ἀντίθεση πρὸς κάθε τι τὸ κοινωνικό, σὲ κάθε τι ὀρθολογιστικὰ ὀργανωμένο· στή σχέση τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Ὑπὲρ - Ἐγὼ πρὸς τὸ ἀσυνείδητο· στὶς κοινωνικὰ δοσμένες δυνατότητες νὰ καλλιεργοῦμε πραγματικὰ τὶς διεγέρσεις τῶν ὁρμῶν ἀντὶ νὰ ξεπέφτουμε στήν «ὑποκρισία» (11), σὲ μιὰ κατάσταση στὸ περιθώριο τῆς ἀναρχίας. Στὴ βία τῆς σχεδὸν-φυσικῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς, ποὺ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ κοινωνικὰ δοσμένα ἀσυνείδητα προβλήματα ξεχωριστῶν ἀτόμων, ὑπάρχει κάτι ἀπὸ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στήν κοινωνία, κάτι ἀπὸ τὴν κυριαρχία στὸν ψυχολογικὸ τομέα – πάντα στήν ἔννοια τοῦ χειρσφετητικοῦ γνωσιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Ἡ ψυχαναλυτικὴ κοινωνιοψυχολογία θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι κλινικὰ διαφοροποιημένη ψυχολογία τοῦ ἀτόμου. Αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει, ὅτι κατηγορίες τῆς μεταψυχολογίας καὶ τῆς κλινικῆς τεχνικῆς πρέπει νὰ ἐφαρμοστοῦν ἄμεσα στὸ κοινωνικὸ-ἱστορικὸ πεδίο. Αὐτὴ ἡ μεθοδικὴ παρεξήγηση τῆς ψυχολογίας πρέπει νὰ ἀποφευχθεῖ. Στὴν ἐδῶ προτεινόμενη συνεργασία ἀνάμεσα στήν ψυχανάλυση καὶ στὶς ἄλλες κοινωνικὲς ἐπιστῆμες στὸ πεδίο τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς τῆς ἀντίφασης ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στήν κοινωνία, πρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ παραγωγή τῆς ἀντίφασης ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στήν ἄμεση μεταφορά ψυχοπαθολογικῶν κατηγοριῶν σὲ κοινωνικὰ φαινόμενα. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποσιωπήσουμε ὅτι ἡ ψυχανάλυση ἐνδιαφέρθηκε ἐλάχιστα γιὰ τὸ κοινωνιολογικὸ, μὲ τὸ νὰ χρησιμοποιοῦμε-παραβλέποντας τὴν ἰδιορυθμία τῶν κοινωνιολογικῶν φαινομένων – τὶς ἀναπτυγμένες γιὰ τὴν κλινικὴ χρῆση κατηγορίες σὰν σχεδὸν-κοινωνιολογικὲς καὶ ἔτσι νὰ μεταχειριζόμαστε τὴν κοινωνία σὰν ἀπλὴ ἀπόρροια τοῦ ἀσυνείδητου. Ἐδῶ δὲν μποροῦμε νὰ ἀναπτύξουμε σὲ ἔκταση τὶς διαφορὲς στὴ θέση τοῦ Freud ἀπέναντι σὲ κοινωνικὰ προβλήματα, παρὰ μόνο νὰ θίξουμε δύο ἀντίθετα στοιχεῖα. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔχουμε τὴ μὴ-ἱστορικὴ, ψυχολογίζουσα κατανόηση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων: ἡ κληρονομικὴ ἀρχαϊκὴ ἐνοχὴ καὶ ὁ ἐσωτερικευμένος ἐξαναγκασμὸς γιὰ ἐξίλαστικὴ ὑποταγὴ μετατρέπονται π.χ. στὸ «Totem und Tabu» σὲ ἐκεῖνα τὰ

γνωρίσματα τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, πού κυριαρχοῦν πάνω σέ ὅλα τὰ ἄλλα καί δέν ἀφήνουν νά ξεφύγει τίποτε τὸ ἱστορικὸ ἀπὸ τῆ μαγεία τους. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θέλουμε νά δείξουμε πῶς στὴν κλινικὴ σκέψη τοῦ Freud ἐνυπάρχει ἡ δυνατότητα νά ξεπεραστεῖ ἡ ἐκδηλη μὴ-ἱστορικὴ του ἀντίληψη τῶν κοινωνικῶν διαδικασιῶν.

Ὅταν ὁ Freud στὴν εἰσαγωγή στοῦ «*Massenpsychologie und Ich - Analyse*» γράφει : ἡ «ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ψυχολογία τοῦ ἀτόμου καί στὴν ψυχολογία τῶν μαζῶν, πού μὲ τὴν πρώτη ματιὰ μᾶς φαίνεται σὰν πολὺ σημαντικὴ, χάνει μὲ προσεχτικότερη παρατήρηση πάρα πολὺ σὲ ὀξύτητα» (12), αὐτὸ μπορεῖ νά ἀξιολογηθεῖ σὰν ἐνθάρρυνση μιᾶς ἀτομικιστικῆς ἀντίληψης τῆς κοινωνίας, τὴν ὁποία πρέπει νά χαρακτηρίσουμε κοινωνιολογικὰ σὰν ἐπιστημονικὴ ὀπισθοδρόμηση, ἀφοῦ δὲ λαμβάνεται ἐδῶ καθόλου ὑπόψη ἡ ἀναγνωρισμένη ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες αὐτοδυναμικὴ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Ἐπίσης καί ὁ «ὑπερντετερμινισμὸς» ὅλων τῶν φαινομένων, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Freud, δὲ μᾶς βοηθάει πολὺ, γιατί τελικὰ πρόκειται γιὰ τὸ ὅτι ψυχαναλυτικὰ καί κοινωνιολογικὰ ἐπιχειρήματα δέν ἀθροίζονται ἀπλῶς, ἀλλὰ τὰ πορίσματα τῆς μιᾶς ἐπιστήμης, πού κατ' ἀρχὴν σχετικοποιοῦν τὰ πορίσματα τῆς ἄλλης, κάνουν μᾶλλον δυνατὴ μιὰ νέα - κοινωνιοψυχολογικὴ - σύνθεση (12^a). Ὁ Freud ἀνακεφαλαιώνει στοῦ «*Nachschrift 1935 zur Selbstdarstellung*» τὸ περιεχόμενον τῶν τελευταίων ἔργων του ἀναφορικὰ μὲ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα: «Ὅλο καί καθαρότερα ἀναγνώριζα, πῶς τὰ γεγονότα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, οἱ ἀλληλεπιδράσεις ἀνάμεσα στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ καί σὲ ἐκείνους τοὺς ἀντίκτυπους τῶν ἀρχέγονων βιωμάτων, σὰν ἐκπρόσωπος τῶν ὁποίων ἐμφανίζεται ἡ θρησκεία, εἶναι μόνον οἱ καθρέφτες τῶν δυναμικῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στοῦ Ἐγώ, στοῦ Αὐτοῦ (Id, Es) καί στοῦ Ὑπέρ-Ἐγώ, τὶς ὁποῖες ἡ ψυχανάλυση μελετᾷ στὸν ξεχωριστὸ ἄνθρωπο, οἱ ἴδιες διαδικασίες, πού ἐπαναλαμβάνονται σὲ μιὰ πλατύτερη σκηνή» (13).

Σ' αὐτή τήν ἄποψη γιά τήν ἱστορία ἐνυπάρχει ἓνας παραλληλισμός πρὸς τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Marx γιά ὅλη τὴ μέχρι τώρα ἱστορία σὰν προϊστορία. Ὁ Marx ἔβλεπε τὴν προϊστορία, τὴν ἐπανάληψη τοῦ αἰώνια ἴδιου, νὰ τελειώνει μόνο ὅταν οἱ ἄνθρωποι θὰ ὑπερνικῶσαν τὸν πρωτογονισμό τῶν συνθηκῶν παραγωγῆς καὶ ἐπικοινωνίας μὲ τὴ συνειδητοποίηση καὶ τὴν πολιτικὴ δράση καὶ θὰ καθόριζαν τὴν πορεία τῆς ἱστορίας καὶ τὶς σχέσεις μεταξὺ τους πραγματικὰ συνειδητά. Ἄν καὶ στὸν Freud αὐτὸ τὸ ἀρχαϊκὸ, ἀκυριάρχητο στοιχεῖο παρουσιάζεται οὐσιαστικὰ μόνο ὡς ἐσωτερικὴ (σχεδόν) φύση καὶ ὄχι καὶ ὡς στοιχεῖο, ποὺ καθορίζει τὶς κοινωνικὲς σχέσεις πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ φύση, ἢ ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸ ἀκαλλιέργητο μέρος τῶν ὑπεραναπτυγμένων πολιτισμῶν—σὰ συμπλήρωμα στὸν Marx—δὲν εἶναι καθόλου περιττὴ, ἀφοῦ ἢ μετατροπὴ αὐτοῦ τοῦ στοιχείου σὲ ἀπολογητικὴ τῆς ἐξουσίας δὲ συμπεριλαμβάνεται στὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ψυχανάλυσης τοῦ Freud, ἂν παρατηρήσουμε τὴν κλινικὴ τῆς πλευρᾶ. Ἀλλὰ ἡ διατυπωμένη ἀπὸ τὸν Freud ἐξέλιξη ἀπὸ τὴ μυθολογία στὴ θρησκεία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ἐπιστήμη, τὴν ὁποία τονίζει π. χ. στὸ «Totem und Tabu» μένει δευτερεύουσα ἀπέναντι στὴ δύναμη τοῦ ἀσυνείδητου καὶ εἶναι γιά τὸν Freud ἔτσι ἢ ἄλλιῶς μόνο διαδικασία τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος καὶ ὄχι τῆς ἱστορίας γενικά.

Δίπλα σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία, ποὺ ἀντιμετωπίζει τὶς κοινωνικὲς ἀλλαγὲς ἀπολογητικὰ, μπορούμε νὰ βροῦμε καὶ μιὰ ἄλλη, ποὺ ἀναφέραμε ἤδη στὴν ἀρχή: τὸ ἐπίπεδο τῆς κλινικῆς σκέψης, πάνω στὸ ὁποῖο δικαιώνεται τὸ στοιχεῖο τῆς ἱστορικῆς ἀλλαγῆς, ἂν καταβληθεῖ μιὰ ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια γιά τὴν ἀνακάλυψή της, πράγμα ποὺ ἀποδείχεται σκόπιμο μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ψυχαναλυτικῆς ψυχολογίας τοῦ Ἐγώ. Μόνο αὐτὴ μᾶς προσφέρει τὰ ἀποφασιστικὰ ἐννοιολογικὰ μέσα νὰ ἀποστραφοῦμε τὸ ἀπώθημένο, τὸ ὁποῖο, ριζωμένο στὸ σωματικὸ καὶ ἀποκλεισμένο ἀπὸ τὴ συνείδηση, ὡς ἀσυνείδητο εἶναι σίγουρα μὴ-ἱστορικὸ, καὶ νὰ στραφοῦμε στὴ δομὴ τῆς ἀπώθησης, στὴν ἀλλαγὴ τῆς ὁποίας ἡ ψυχανάλυση

μπορεί να ανακαλύψει το ιστορικό στο δικό της χώρο. Την ανακάλυψη μπορεί να την κάνει ακριβώς σε εκείνον το μηχανισμό, που έχει προέλθει από διαμάχες με τον κόσμο και έχει γίνει ένα κομμάτι του.

Στην ψυχολογιστική σκέψη ή κοινωνία και ή έξωτερική φύση δεν εμφανίζονται σά χώροι με δική τους νομοτέλεια· ιδιαίτερα ή κοινωνία έχει αναχθεί στην άθροιστικά έννοούμενη συνεργία πολλών ξεχωριστών ατόμων, πολλών ξεχωριστών ψυχών. Στην ιδεολογική συνάφεια φιλελεύθερων ιδεών αυτή ή επιχειρηματολογία είναι μιὰ άπολογητική λειτουργία. Άρνεϊται την κοινωνική συσχέτιση αυτού, που έννοεϊται ως ψυχολογία, και θεωρεϊ το άτομο γενικά σά μη-ιστορικό γεγονός. Άν και ή ψυχανάλυση γίνεϊ με τον τρόπο αυτό άνθρωπολογία, τότε σαν πολιτική ψυχολογία θα καταντήσει άγωνα (14). Άκριβώς εξαιτίας τής άστάθειας των ιστορικά σημαντικών γνωρισμάτων των ανθρώπων προειδοποιεϊ ό Mitscherlich για τον κίνδυνο προς στην άνθρωπολογιοποίηση τής ψυχανάλυσης (15).

Έδω πρέπει να τονίσουμε κυρίως : ή ψυχανάλυση θα ξεχνοῦσε σε αυτή την άπολίθωση τον ιστορικό πυρήνα του έαυτου της· ό Habermas χαρακτηρίζει την ψυχανάλυση σά «συστηματικά γενικευμένη ιστορία» (16). Άλλά και ό ιστορικός τόπος τής δημιουργίας της μάς παραπέμπεϊ σε έναν ιστορικό πυρήνα. Η άναγκαστικά ριζοσπαστική προσπάθεια να έπεξεργαζόμαστε όλα τα πραγματικά προβλήματα στη θεραπεία από την ύποκειμενική τους πλευρά, έγινε μόνο δυνατή, άφοῦ πριν στη φιλοσοφία το ύποκείμενο έγινε νοητό σά συγκροτητικό του κόσμου και όλες οι ούσιες, έκτός από το ίδιο το άτομο ως όρθολογικό, είχαν καταργηθεί· αυτή την κριτική την άσκησε ή ψυχανάλυση. Η παραδεκτή προσπάθεια στο θεραπευτικό επίπεδο για τή ριζική άνάλυση όλων των προβλημάτων μέσα στο ίδιο το ύποκείμενο γίνεται άναγκαστικά ιδεολογική από τή στιγμή που ψυχαναλυτικές κατηγορίες εφαρμόζονται άφελώς σε πολιτικές - κοινωνικές συναρτήσεις και ταυτόχρονα ξεχνιέται, ότι οὔτε ή προσπάθεια τής ιδεαλιστικῆς φιλοσοφίας ξεπέρασε το τυπικό - έννοιολο-

γικό, οὔτε, στή συνέχειά της, βρέθηκαν πραγματικές λύσεις γιὰ ὅλα τὰ προβλήματα τῆς κοινωνικῆς ἐξουσίας, ποὺ εἶναι ὑπερατομικά προβλήματα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ὅμως θὰ ἦταν ἡ βασικὴ προϋπόθεση, ἂν ἤθελε κανεὶς, στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, νὰ ἐπιχειρηματολογεῖ ἔλλογα ἄμεσα ψυχολογικά, καὶ σὲ μιὰ ἤδη ὀρθολογικὴ κοινωνία νὰ ἀποκαλύπτει καὶ νὰ θεραπεύει κατὰ κάποιον τρόπο μόνο τὶς ἰδιοσυγκρασίες, ποὺ ἐρεθίζουν τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο ἢ ἄλλα, ἢ τὶς ἐλλείψεις στὴν ἀνάπτυξή τους. Ἐπειδὴ ὅμως, καθὼς εἶδαμε, ἡ ψυχανάλυση ἐννοεῖ τὸν ἄνθρωπο σὰν ἐννοιολογικὰ αὐτοπαραγόμενο καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐπίκειται ἓνα τέλος αὐτῆς τῆς διαδικασίας, θὰ βασίζουμε στὴν παραπάνω ψυχολογιστικὴ ἀντίληψη τῆς ψυχανάλυσης μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς στὴν πραγματικότητα ἀκατάλληλες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στὴν κοινωνία. Ἡ ψυχανάλυση μᾶλλον προσθέτει στὴν ὑπάρχουσα κοινωνικὴ προβληματικὴ, στὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ τους, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ συλλογικὴ σχέση πρὸς τὴ φύση, ἀκόμη μιὰ ἀποφασιστικὴ ἄποψη τοῦ προβλήματος: τὸ ἀσυνείδητο καὶ τὰ «μὴ ἐξειδικευόμενα ἀποθέματα τῶν ὁρμῶν» (17). Μὲ μιὰ παρέκκλιση πρὸς τὴν ἀνθρωπολογία ἡ ψυχανάλυση θὰ ἐγκατέλειπε κάθε δυνατότητα γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση ἐκείνης τῆς διαλεκτικῆς συνάρτησης ἀνάμεσα στὴ θεωρητικὴ κοσμογνωσία καὶ αὐτογνωσία καὶ στὴν πρακτικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀναγνωρισμένων προβλημάτων, δηλαδὴ τὴ σημαντικὴ κοινὴ βάση ἐνδιαφερόντων ποὺ ἔχει μὲ τὴν κριτικὴ κοινωνιολογία καὶ πολιτειολογία. Φυσικὰ ἀναγνωρίζεται σωστὰ ἀπὸ τὴν ψυχανάλυση, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς κριτικῆς συνείδησης εἶναι τὸ νευραλγικὸ σημεῖο τῆς προόδου τῆς διαφώτισης καὶ τῆς πραγματικῆς ἀπελευθέρωσης, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ κριτικὴ συνείδηση δὲν πρέπει νὰ βλέπει τὸ ἀντικείμενο τοῦ γνωσιολογικοῦ της ἐνδιαφέροντος—ἀκόμη κι ὅταν ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι ψυχολογικὴ—μόνο στὸ μὴ-ἱστορικὰ ἐννοούμενο ἀσυνείδητο. Ἡ παραμέληση τοῦ κοινωνικοῦ παρονομαστῆ ἀσυνείδητων προβλημάτων στὶς κοινωνιοψυχολογικὲς συναρτήσεις σημαίνει ὅτι ἓνα μόνο ξεχωριστὸ ἄτομο ἐπιφορτίζεται μὲ τὴ λύση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, ποὺ

μποροῦν νὰ ὑπερνικηθοῦν μόνο μὲ συλλογικὴ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ προσπάθεια, μὲ ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Εἶναι ἐπίτευγμα τῆς ψυχανάλυσης ὅτι ἔχει δείξει ποιὸ εἶναι τὸ μέρος τῆς συμβολῆς τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου σὲ αὐτό : κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν θεσμικῶν ἀπαιτήσεων ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὴν πίεση τοῦ ἀσυνείδητου ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ μὴν ἀναπτύσσει ἀτομικὲς νευρώσεις καὶ ἔτσι νὰ μὴ συμμετέχει στὴ συλλογικὴ διαφωτιστικὴ διαδικασία, οὔτε νὰ παίρνει τὴ συλλογικὴ μορφή τῆς παραπλανημένης συνείδησης, ὥστε νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται πιά τίς ἀσυνείδητες διαφορὲς καὶ τὴν κοινωνικὴ του ἀναλήθεια, καὶ νὰ μὴ τίς προβάλλει ἀνεξέλεγκτα.

Ἡ ψυχολογία, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ περιγράψει τὴ συνάφεια τῶν ἀνορθολογικῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν μὲ τὴν ἀτομικὴ ψυχοπαθολογία, δὲν εἶναι κατάλληλη γιὰ μιὰ κριτικὴ συνεργασία ἐνάντια σὲ αὐτὸν τὸν ἀνορθολογισμό. Ἡ μεθοδικὴ κατάστρωση ἀποφασίζει, ἂν θὰ συλλάβουμε αὐτὲς τίς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στὶς γενικὲς κοινωνικὲς διαδικασίες (18). Ἀντίθετα πρὸς τὴ ρητὴ σοπενχαουερικὴ ἀπαισιοδοξία γιὰ μιὰ κατανόηση τῆς κοινωνίας ὁ Freud, ἐντελῶς στὴν ἔννοια τῆς φιλελεύθερης ιδέας γιὰ τὴν κοινωνία, ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴν θεραπεία τοῦ ἀτόμου πραγματικὰ προμηθεϊκὲς ἀλλαγές. Στὴν κλινικὴ του ἐργασία, στὴ θεωρία τῆς τεχνικῆς καθὼς καὶ τῆς μεταψυχολογίας ὁ Freud ἀσπάζεται τὸ γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον τῆς διαφώτισης, τὸ ὁποῖο ὁ Habermas διατυπώνει σὰν «τὴν ἐμπειρία τῆς χειραφέτησης μὲ κριτικὴ θεώρηση τῶν συνθηκῶν τῆς ἐξουσίας, ἢ ἀντικειμενικότητα τῶν ὁποίων προέρχεται μόνο ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν εἶναι διαφανεῖς» (19). Ὁ Freud διατυπώνει : «Ὅπου ἦταν Id (Es, Αὐτό), πρέπει νὰ γίνῃ Ἐγώ» (20). Ἀλλὰ ὅπως μιὰ κοινωνιολογία καὶ πολιτειολογία χωρὶς μιὰ τέτοια ψυχολογία θὰ ἔμενε στὶς χειραφετητικὲς τῆς προσπάθειες ἀπλῶς στὸ χῶρο τοῦ θεσμικοῦ, ἔτσι καὶ μιὰ ψυχολογία μὲ σκοπὸ τὴν χειραφέτηση, δὲ θὰ εἶχε χωρὶς τὴν χρησιμοποίησιν κοινωνικῆς ἐπιχειρηματολογίας κανένα ἀποτέλεσμα. Θὰ χῶλαινε πίσω ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ Marx, ὅτι οἱ πολιτικὲς μορφὲς τῆς οἰκονομικῆς ἀναπαραγωγῆς καθορίζουν τίς συνθῆκες τῆς ζωῆς, ἐκεῖ ὅπου θὰ

ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ κριτικά σ' αὐτὴ τὴ θέση, ὥστε νὰ προφυλάξει ἐκεῖνον τὸν ἀντικειμενιστικὸ ὀρθολογισμό ἀπὸ αὐταπάτες χωρὶς νὰ τοῦ ἀμφισβητήσῃ τὴ λογικὴ. Ὁ ψυχολογικὸς ἀντίκτυπος τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς συλλογικὲς ἐπενέργειες τῆς ἀτομικῆς ψυχοπαθολογίας, ἢ ὅποια προέρχεται ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς συνθήκες. Κάθε κοινωνιοκριτικὴ ἀνάλυση πρέπει νὰ λαβαίνει ὑπόψη τῆς ψυχολογικῆς ἐπιχειρήματα. Γιατὶ καμιὰ κριτικὴ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὸ γεγονός, ὅτι «ὅσο κάθε μορφή τῆς κοινωνίας . . . προϋποθέτει ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ ἀνάπτυξης τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι ψυχικὰ συγκεκριμένη, τόσο καὶ κάθε λειτουργία μιᾶς ἤδη ὑπάρχουσας καθὼς καὶ ἡ διατήρηση ἤδη ἀποτυχημένων μορφῶν ὀργάνωσης βασίζονται κοντὰ στὰ ἄλλα καὶ σὲ ψυχικοὺς παράγοντες» (21).

II

Πῶς μπορούμε νὰ φανταστοῦμε μιὰ τέτοια ἐνωτικὴ συνεργασία τῶν κριτικῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στὸν κοινωνιοψυχολογικὸ τομέα ; Θὰ δοκιμάσουμε μὲ βάση τὴν ἐρμηνεία ἐνὸς κομματιοῦ ἀπὸ τὸ «Totem und Tabu» καὶ μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς γλωσσικῆς-ἀναλυτικῆς θεώρησης (22) τῆς θεραπευτικῆς διαδικασίας τῆς ψυχανάλυσης νὰ σχεδιάσουμε δυνατότητες συνεργασίας.

Ὁ Freud γράφει στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸ ταμποῦ καὶ τὴν ἀμφιροπία τῶν συναισθημάτων :

«Οἱ νευρώσεις συμφωνοῦν ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἀπόλυτα καὶ βαθιὰ μὲ τὶς μεγάλες κοινωνικὲς παραγωγὲς τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος παρουσιάζονται σὰν παραμορφώσεις τους. Θὰ τολμοῦσε νὰ πεῖ κανεὶς, ὅτι ἡ ὑστερία εἶναι ἡ παραμόρφωση μιᾶς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἡ νεύρωση ἡ παραμόρφωση μιᾶς θρησκείας, ἡ παρανοϊκὴ παράσταση ἡ παραμόρφωση ἐνὸς φιλοσοφικοῦ συστήματος. Αὐτὴ ἡ ἀπόκλιση ἀποδίδεται σὲ τελικὴ ἀνάλυση στὸ ὅτι οἱ νευρώσεις εἶναι ἐ-κοινωνικὲς συνθέσεις :

προσπαθοῦν μὲ ἰδιωτικὰ μέσα νὰ ἐπιτύχουν ὅ,τι προῆλθε στὴν κοινωνία μὲ συλλογικὴ ἐργασία. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν νευρώσεων μαθαίνουμε, ὅτι σὲ αὐτὲς τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπιρροὴ ἀσκοῦν οἱ ὁρμὲς ποὺ ἔχουν σεξουαλικὴ προέλευση, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες μορφές τοῦ πολιτισμοῦ βασίζονται σὲ ὁρμὲς κοινωνικότητας, ποὺ ἔχουν προέλθει ἀπὸ τὴν ἔνωση ἐγωϊστικῶν καὶ ἐρωτικῶν στοιχείων. Ἡ σεξουαλικὴ ἀνάγκη δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐνώσει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ὅπως οἱ ἀπαιτήσεις τῆς αὐτοσυντήρησης· ἡ σεξουαλικὴ ἱκανοποίηση εἶναι κυρίως ἡ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση τοῦ ἀτόμου. Γεννητικὰ ἢ ἀ-κοινωνικὴ μορφή τῆς νεύρωσης προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐντελῶς αὐθόρμητη τάση τῆς νὰ καταφύγει ἀπὸ μιὰ μὴ ἱκανοποιητικὴ πραγματικότητα σὲ ἕναν πιὸ εὐχάριστο φανταστικὸ κόσμον. Σὲ αὐτὴ τὴν πραγματικότητα, ποὺ ἀποφεύγει ὁ νευρωτικὸς, κυριαρχεῖ ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων καὶ οἱ ἀπὸ αὐτοὺς δημιουργημένοι κοινοὶ θεσμοί· ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν πραγματικότητα εἶναι ταυτόχρονα ἔξοδος ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία» (23).

Θὰ θέλαμε νὰ ὑπογραμμίσουμε δύο σκέψεις ἀπὸ τὴν περικοπή. Ὁ Freud χαρακτηρίζει τὶς ἀτομικὲς νευρώσεις σὰν ἀκοινωνικὲς διαμορφώσεις καὶ ἀναφέρει ὡς αἰτία, ὅτι οἱ νευρωτικοὶ καταφεύγουν ἀπὸ τὴν δυσάρεστη πραγματικότητα σὲ ἕναν πιὸ εὐχάριστο φανταστικὸ κόσμον. Γιὰ ἐρμηνεῖα αὐτοῦ τοῦ σημείου θὰ θέλαμε νὰ ἀναφέρουμε σύντομα τὴ γλωσσικὴ-ἀναλυτικὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἀλογοφοβίας τοῦ μικροῦ Χάνς.

Στὴν περίπτωση τοῦ μικροῦ Χάνς ὁ Lorenzer ἔχει περιγράψει ὅτι ἡ σύγκρουση τοῦ παιδιοῦ, γλωσσικὰ – ἀναλυτικὰ παρατηρημένη, προκαλεῖ μιὰ σύγχυση τῆς σημασίας τῶν λέξεων ἄλογο καὶ πατέρας (24). Ἡ φοβία προκαλεῖ τὴ μερικὴ προσκόλλησι σὲ μιὰ βαθμίδα μυθικῆς σκέψης. Στὸ μικρὸ Χάνς ἀναπτύσσεται μιὰ ἰδιωτικὴ γλώσσα : ἐννοεῖ ἀσυνείδητα τὸν πατέρα καὶ λέει ἄλογο. Ἡ μετατόπισι τῆς σημασίας καὶ ἡ συμπύκνωση τοῦ συμβόλου προκαλοῦν μιὰ μυθικὴ ἐνότητα τῶν δύο στὴν κοινὴ γλώσσα διαφορετικῶν ἐννοιῶν πατέρας καὶ ἄλογο.

«Ἡ λέξη ἄλογο ἔχει γίνει ιδιωτική... Τὸ ὑποκείμενο μένει σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, ποὺ πλήττονται ἀπὸ τὴ βλάβη τοῦ σχηματισμοῦ τῶν συμβόλων, ἀποκλεισμένο μερικὰ ἀπὸ τὴν κοινὴ κατανόηση τῆς γλώσσας, μένει προσκολλημένο στὴ μαγικὴ βαθμίδα τοῦ σχηματισμοῦ τῶν συμβόλων, ὅπου ἡ ἀπώθηση ἔχει ἀφαιρέσει ἓνα μέρος τοῦ συμβόλου ἀπὸ τὴ συνείδηση» (25).

Ἐδῶ μπορούμε νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς θεραπευτικῆς ἄρσης αὐτῆς τῆς γλωσσικῆς σύγχυσης. Πρέπει μόνο νὰ τονίσουμε, ὅτι ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν ἀσυνείδητη γλωσσικὴ σύγχυση μιὰ ψυχολογικὴ – νομολογικὴ, δηλαδὴ ἀπλῶς ἐπεξηγηματικὴ κατάστρωση δὲν ἔχει καμιὰ ἰσχύ : αὐτὴ ἡ γλωσσικὴ σύγχυση σὲ μιὰ τέτοια βάση δὲν εἶναι οὔτε θεωρητικὰ οὔτε θεραπευτικὰ προσιτὴ. Ἀπ' αὐτὸ τὸ κλινικὸ παράδειγμα θέλουμε νὰ συγκρατήσουμε ἓνα πράγμα : ὁ μικρὸς Χάνς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ καταλάβει ὅτι στὴν πραγματικότητα μισεῖ τὸν πατέρα· τὴν ἐπιθετικότητά του πρέπει νὰ τὴν προβάλει σὲ ἓνα ἄλλο ἀντικείμενο.

Τώρα μπορούμε νὰ προχωρήσουμε στὴν ἐρμηνεία τῆς περικοπῆς ἀπὸ τὸ «Totem und Tabu» : Γιατί εἶναι γιὰ τὸν Freud μιὰ ιδιωτικὴ νεύρωση ἀκοινωνικὴ; Γιατί βαριὰ βιογραφικὴ προβληματικότητα, ποὺ προκαλεῖ ἀσυνείδητες συγκρούσεις, ἐπιδρᾷ ἀντίθετα πρὸς τὸ καλὸ τοῦ συνόλου..... Ὁ μικρὸς Χάνς μὲ τὸ νὰ ἐκμεταλλεύεται ἓνα σύμβολο τῆς κοινῆς γλώσσας ιδιωτικὰ, δὲν ἐμποδίζει μόνο ὅπως νομίζει ὁ Logenzer τὴν αὐτογνωσία, δὲν ἐννοεῖ μόνο στὸ βιογραφικὸ τομέα κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ πεῖ ἀπὸ ἀσυνείδητο ἐξαναγκασμό, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ χρησιμοποιεῖ ἀσυνείδητα ἓνα σύμβολο σὰν ιδιωτικὸ, ἀνακόπτει συνάμα τὴ διαδικασία τῆς συλλογικῆς διαφώτισης, ἐφόσον ἡ γλωσσικὴ σύγχυση ποὺ ὑπάρχει σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀφορᾷ ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη σημαντικότερα σύμβολα: ὁ μικρὸς Χάνς δὲν μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει τὸ γεγονὸς πὼς δὲ χρειάζεται κανεὶς νὰ φοβᾶται πάντα τὰ ἄλογα. Ἀπέναντι στὴ βιογραφικὴ προβληματικὴ—τοῦ ἀσυνείδητου φόβου μπρὸς στὸν πατέρα—

αυτό είναι το κοινωνικά σημαντικό πρόβλημα. Μπορούμε βέβαια να αποφύγουμε να μεταφέρουμε το παράδειγμα του Lorenzer έτσι, ώστε να υπάρχει μια κοινωνικά σημαντικότερη γλωσσική σύγχυση από αυτή του πατέρα με το άλλο. Θα μπορούσαμε να αναδιατυπώσουμε σύμφωνα με το γλωσσικό—αναλυτικό μοντέλο που περιγράψαμε, π.χ. το «Eine Teufelsneurose im 17. Jahrhundert»⁽²⁶⁾ του Freud ή μια περίπτωση που περιγράφει ο Loewenfeld, όπου έγινε η προσπάθεια⁽²⁷⁾ να λυθεί μια ασυνείδητη νευρωτική προβληματική μέσω μιας πολιτικής στράτευσης. Έτσι θα γινόταν από το ένα μέρος φανερό, ότι ένα βιογραφικό πρόβλημα θα έπρεπε να λυθεί με άκατάλληλα έξωτερικά μέσα, και ότι στο βαθμό της επίδρασης στην ψυχική υγεία της αντίστοιχης νευρωτικής κατάχρησης του συμβόλου το αντικειμενικό περιεχόμενο του συμβόλου ή του συστήματος συμβόλων, είτε αυτό ανήκει σε μια θρησκεία είτε σε μια πολιτική κατεύθυνση, έστω και εν μέρει, μπορεί να παραμορφωθεί ή και να μην αναγνωριστεί καθόλου. Το ότι π.χ. ο εθνικοσοσιαλισμός μπόρεσε να αυτοπαρουσιαστεί σαν απελευθερωτικό κίνημα και υπήρξαν άνθρωποι που τον πίστεψαν σαν τέτοιο, και ποιοί δρόμοι θεωρήθηκαν έδω σὰ δῆθεν απελευθερωτικοί, θα μπορούσαμε να το εξηγήσουμε, αν αναζητήσουμε την κοινωνικά εξαρτώμενη γλωσσική σύγχυση του ατόμου που κατάληξε σε μια ανορθολογική μαζική συμπεριφορά. Θα έπρεπε να δείξουμε, χρησιμοποιώντας την ιδέα της προσωποποίησης, ότι μια ουσιαστική, βασική για το εθνικοσοσιαλιστικό λαϊκό κίνημα γλωσσική σύγχυση, ήταν ή συμπύκνωση όλων των κοινωνικών, δηλαδή υπερατομικών προβλημάτων σε άμεσα ανθρώπινα· το σύμβολο για την εμφάνιση του κακού σε αυτό το νοητικό επίπεδο έγινε τότε ο Έβραϊος⁽²⁸⁾.

Η γλωσσική—αναλυτική έρμηνεία της ψυχαναλυτικής θεραπευτικής διαδικασίας στο κλινικό επίπεδο μπορεί έτσι να γίνει χρήσιμη για την κοινωνιοψυχολογία. Με αυτή την παραπέρα εξέλιξη γίνεται σαφής ο άκοινωνικός χαρακτήρας της νεύρωσης, που υπογράμμισε ο Freud στο βαθμό που αυτή αφορά κάτι το κοινωνικά σημαντικό.

Ἐπειδὴ ὁ νευρωτικὸς κάνει ἰδιωτικὴ κατάχρηση τῆς κοινῆς γλώσσας, δὲν περιορίζεται μόνο αὐτὸς στὸ ψυχολογικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ—σὲ περίπτωση ποὺ ὑπάρχει ἓνας μεγαλύτερος ἀριθμὸς παρόμοιων περιπτώσεων, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς συνθηκὲς—ἀποκλείονται καὶ οἱ κοινωνικὲς συσχετίσεις ποὺ χρησιμοποιοῖ αὐτὸς γιὰ τὴν ἄμυνά του ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ διαδικασία τῆς μαζικῆς διαφώτισης σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ ἓνα ὑποκείμενο. Γιατί, σὲ περίπτωση ποὺ ἡ ταύτιση μ' ἓναν ἡγέτη σὰ συγκεκριμένο πρόσωπο, ἢ μὲ μιὰ δευτερεύουσα μορφή ἡγεσίας, μὲ μιὰ πολιτικὴ ἰδέα, ἔγινε κατὰ κύριο καὶ ἀποφασιστικὸ λόγο ἀπὸ ἰδιωτικά, ἀπὸ νευρωτικὰ κίνητρα, τὸ ὑποκείμενο ποὺ δρᾷ ἀπὸ ἀσυνείδητο ἔξαναγκασμό, ὄχι μόνο δὲν μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψει ἀντικειμενικὲς ἀντιφάσεις, ὅταν ἀκριβῶς αὐτὲς παίζουν γιὰ τὴν ἄμυνά του ἀποφασιστικὸ ρόλο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο συμφέρον του θὰ πρέπει νὰ προσκολληθεῖ στὴ γλωσσικὴ του σύγχυση, ἀκόμη κι ἂν ἡ διαδικασία τῆς μαζικῆς διαφώτισης ἔχει ἤδη φτάσει μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα ἀντικειμενικῆς κοσμογνωσίας καὶ αὐτογνωσίας : ἔτσι ὁ ἄρρωστος μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἰσχυρὸ συντηρητικὸ στοιχεῖο. Ὁ Freud δὲν ἔπαυε σὲ σχέση μὲ αὐτὸ νὰ ἀναφέρει συνεχῶς τὴ θρησκεία, ἢ ὁποῖα ὑπηρετοῦσε ἓναν τέτοιο ψυχολογικὰ ριζωμένο συντηρητισμό.

Τὸ ἴδιο ὅπως ἡ συμπύκνωση πολλῶν διαφοροποιημένων συμβόλων σὲ ἓνα, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ κακὸ σὰν ἄμεσα αἰσθητό, μπορεῖ νὰ γίνῃ παρανοϊκὸ σύστημα μιᾶς πολιτικῆς θεωρίας, στὴν ἐπικοινωνιακὴ διαδικασία μικρῶν ομάδων ἢ διεξαγωγὴ ἀντικειμενικῶν ἀντιμαχιῶν μπορεῖ νὰ δυσκολευτεῖ ἢ νὰ γίνῃ ἀδύνατη, ὅταν ἡ ἀτομικὴ ψυχοπαθολογία δὲν ἐπιτρέπει τὴν κανονικὴ ἀντικειμενικὴ, δηλαδή στὴν κοινὴ γλώσσα παραπέρα συζήτηση τῶν προβλημάτων. Αὐτὰ ὄχι μόνο μένουν ἀσυζήτητα ἢ ἄλυτα, ἀλλὰ ἡ ἐξαφάνισή τους ἔχει σὰ συνέπεια ἄλλα προβλήματα· τὰ συγκινησιακὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἐξαφάνισή τους ἢ τὴ μὴ λύση τους, π.χ. ἡ ἐπιθετικότητα, κάνουν τώρα τὴν ἐνοχλητικὴ τους ἐμφάνιση σὲ ἄλλες ἐπικοινωνιακὲς συναρτήσεις.

Πρέπει να τονιστεί ότι οι νευρωτικές ανάγκες μπορούν να κυριέψουν όλα τα σύμβολα των κοινωνικών συσχετίσεων, για να τα εξαρθρώσουν από την κοινωνική τους συνάρτηση. Είναι όμως φανερό, όπως ήδη τονίσαμε, πως για την αναστολή της έννοιολογικής και πραγματικής εργασίας στη διαλεκτικά εμποδισμένη διαδικασία της αυτογνωσίας και κοσμογνωσίας δεν είναι υπεύθυνο μόνο το άρρωστο υποκείμενο, αλλά και το νευρωτικά χρησιμοποιημένο σύμβολο μπορεί να φέρει ένα μέρος της ένοχης για την άποτυχία της διαφώτισης, όταν δεν απευθύνεται σε πρώτη γραμμή στις ικανότητες του 'Εγώ, αλλά εμποδίζει αυτή τη δυνατή αυτονομία του 'Εγώ και προκαλεί παιδιστική συμπεριφορά.

Ο Egeud με τη διατύπωσή του : οι ιδιωτικές νευρώσεις είναι άκοινωνικές, επικρίνει την απομάκρυνση από την αρχή της πραγματικότητας, την όπισθοχώρηση σε έναν κόσμο της φαντασίας και πιθανόν της ψευδαίσθησης. Αυτή η νευρωτική σκέψη δεν μπορεί εξαιτίας των άσυνείδητων εμποδίων της να αυτοαναγνωριστεί, δεν μπορεί να αυτοελεγχθεί. Έδω φαίνεται ότι η ψυχανάλυση δεν μπορεί να ακολουθήσει μια κοινωνιολογιστική άποψη της ασθένειας (29), που είναι προσανατολισμένη αποκλειστικά στο δοσμένο κοινωνικό πλαίσιο και στη διατήρησή του και όχι στην κριτική του κατανόηση και στη βασική δυνατότητα για την αλλαγή του. Πολύ περισσότερο απαιτεί από τα υποκείμενα όχι μόνο κριτική απόσταση από τον εαυτό τους, αλλά εκτός από αυτό την ικανότητα να ελέγχουν διαρκώς την αντικειμενοποιημένη - θεσμοποιημένη σκέψη, τους κοινωνικούς κανόνες ως προς το νόημά τους. Η ψυχανάλυση επιδιώκει την αύξηση των ικανοτήτων του 'Εγώ, τη δυνατότητα της προαγωγής της διαδικασίας της ατομικής και συλλογικής διαφώτισης. Το ότι διαθέτει τα μέσα μόνο για το κλινικό επίπεδο στα πλαίσια της ψυχολογίας του ατόμου, δεν την καταδικάζει όπωςσδήποτε, όπως μόρεσαμε να δείξουμε, σε ψυχολογισμό.

Ο ψυχολογισμός ως επίπληξη πρέπει λοιπόν, εφόσον δικαιολογείται,

νά αναφέρεται στὸν καθένα ποὺ κάνει χρήση τῶν ψυχαναλυτικῶν ἐννοιῶν. Ἀνάλογα μὲ τὶς ἐννοιολογικὲς τῆς δυνατότητες ἡ ψυχανάλυση μίπορεϊ νὰ ἐπισημάνει τὰ ἐμπόδια τῆς προόδου τῆς αὐτογνωσίας καὶ τῆς κοσμογνωσίας στὸ ἄτομο καὶ νὰ δεῖ τὴν αἰτιολόγησή τους σὲ κοινωνικὲς συναρτήσεις. Τὸν κοινωνικὸ ἐξαναγκασμὸ π.χ. νὰ ὀργανώνονται οἱ μορφωτικὲς διαδικασίες τοῦ ἀτόμου γιὰ κοινωνικοὺς λόγους συγχρονικά, ἐνῶ ἀπὸ τὴν βιολογικὴ τους ἐξάρτηση ἔχουν καταστρωθεῖ διαχρονικά⁽³⁰⁾, τὸν ὀρίζει κατ' ἀρχὴν ὡς σημαντικό αἰτιολογικὸ παράγοντα γιὰ τὴν παθολογικὴ ἐκβαση τῶν κρίσεων τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀτόμου. Ὁ Mitscherlich⁽³¹⁾ διαπιστώνει ὅτι μὲ τὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ διάσταση τοῦ ἀνθρώπου ἀποσυνθέτονται κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε προοιδικιπόμενες καταστάσεις, π.χ. ἡ φαλλικὴ σεξουαλικότητα νὰ δημιουργοῦν ἀσυνείδητους συνδέσμους μὲ σύντομους κοινωνικοὺς ρόλους, καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ μορφωτικὴ διαδικασία τῆς ἐξελιγμένης καπιταλιστικῆς κοινωνίας προέρχονται ἄρρωστοι, ἀντὶ ἀνθρώποι μὲ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τους⁽³²⁾. Ἡ ψυχανάλυση ἀποκαλύπτει συσχετίσεις ἀνάμεσα στὴν ὄντογένεση καὶ στὴ φυλογένεση, οἱ ὁποῖες ἀποκρούουν ὡς ἐπιφανειακὴ τὴ ρεβιζιονιστικὴ κατηγορία, ὅτι ἡ ὀρθόδοξη ψυχανάλυση ἔχει λάβει πολὺ λίγο ὑπόψη τῆς τὸ κοινωνικὸ⁽³³⁾. Γιὰ νὰ τὸ ἐπαναλάβουμε ἀκόμη μιὰ φορὰ: ὅσο πιὸ διαφοροποιημένα κλινικὰ ἐνεργεῖ ἡ ψυχαναλυτικὴ κοινωνιοψυχολογία, τόσο πιὸ εὐκόλα μίπορεϊ νὰ ἀντεπεξέλθει στὰ καθήκοντα ποὺ τῆς θέτουν ἡ κριτικὴ κοινωνιολογία καὶ ἡ πολιτειολογία. Πῶς τὸ ἐσωτερικευμένο – σὲ μιὰ πλατιά ἐννοια— μίπορεϊ νὰ μεταβληθεῖ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικευμένο, πῶς ἐπιδροῦν κοινωνικὰ αὐτὲς οἱ συμπεριφορικὰ μὴ ἐξηγούμενες μεταβολές καὶ πόσο ξένα εἶναι μεταξύ τους ὑποκείμενο καὶ κοινωνία, μίπορεϊ νὰ τὸ δείξει π.χ. ἡ ψυχανάλυση μὲ τὴν πληροφόρηση γιὰ τὴν ἐκταση τῶν ἀνεξέλεγκτων προβολῶν.

III

Μὲ δυὸ ἀμυντικὲς μορφές τῆς νεύρωσης τοῦ καταναγκασμοῦ, ποὺ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν κοινωνία μας, θὰ δείξουμε παρακάτω

πόσο μεγάλη γνωσιολογική αξία έχει για μιὰ κριτική κοινωνιοψυχολογία ή παραπέρα εξέλιξη τῶν κλινικῶν ἐννοιῶν τῆς ὀρθόδοξης ψυχανάλυσης στὸ πεδίο τῆς ψυχολογίας τοῦ Ἐγώ.

Στὸ σχηματισμὸ τῶν ἀντιδράσεων περιέχεται τόσο ἡ ὄρμη ὅσο καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ὄρμης. Ἡ κοινωνικὴ ἀπαγόρευση ὅμως, ποὺ ἔχει γίνῃ ἀτομικὴ, ἀντιστρέφει τὸ σκοπὸ στὸ ἀντίθετο: ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς ἰσχυρὲς πρωκτικὲς ἐπιθυμίες ἐμφανίζεται καταναγκαστικὴ καθαριότητα· ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς ἰσχυρὲς ἐπιθετικὲς τάσεις ἐξιδανικεύεται ἡ μισητὴ αὐταρχικότητα. Στὴ συνείδηση αὐτὴ ἡ μεταμόρφωση ἔχει τὸ νόημα τῆς προστασίας ἀπὸ τὸ ἀπαγορευμένο, στὸ ἀσυνείδητο δρᾷ αὐτὴ ἡ μορφή τῆς ἄρνησης ὡς ἡ ἐπανάληψή του.

Μιὰ τέτοια ψευτοκαλλιέργεια τῆς ὄρμης ἐπιτυγχάνεται εἰς βᾶρος τοῦ Ἐγώ: ὁ συμβιβασμὸς, ποὺ περιγράψαμε, ἀνάμεσα στὴν ὄρμη καὶ στὴν ἀπαγόρευση εἶναι ἀσυνείδητος. Τὸ ὑποκειμενικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ συγχέονται στὸ σχηματισμὸ ἀντιδράσεων κατὰ τρόπο ἀνεξέλεγκτο ἀπὸ τὴ συνείδηση. Τὸ Ἐγώ εἶναι καταδικασμένο νὰ διατηρεῖ μὲ ὅλη του τὴ δύναμη αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ ἄρνηση τῆς ὄρμης, γιατί διαφορετικὰ θὰ αἰσθανόταν πὼς ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴ θύελα τῶν ἀνεξέλεγκτων ὀρμῶν καὶ θὰ φοβόταν γιὰ τὴν ἄρση τῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισής του.

Γιὰ νὰ ἀλαφρώσει τὴ θέση τοῦ Ἐγώ ἀνάμεσα στὴ Σκύλλα καὶ στὴ Χάρυβδη, ὁ σχηματισμὸς τῶν ἀντιδράσεων τείνει πρὸς μιὰ τελετουργικότητα: τὸ Ἐγώ ἐπιθυμεῖ νὰ προσκολληθεῖ σὲ δοσμένες ἐκ τῶν προτέρων μορφὲς σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς· τὴ δυναμικὴ τοῦ ἀσυνείδητου μπορεῖ νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει μόνο μέσο ἐξωτερικῆς βοήθειας, τὸ ἴδιο δὲν διαθέτει κανένα αὐτόνομο μέσο μεσολάβησης ἀνάμεσα στὴν ὄρμη καὶ στὶς κοινωνικὲς προσταγές. Ἡ ἄκαμπτη ἐπιμονὴ σὲ ἓνα ρόλο ὀφείλεται σὲ ἓνα σχηματισμὸ ἀντιδράσεων: Στὸ ρόλο ζεῖ τὸ ὑποκείμενο ἀσυνείδητα ἐνάντια στὰ ἴδια του τὰ συμφέροντα· ὁ ρόλος χρησιμεύει σὰν τελετουργία καὶ ταυτόχρονα σὰν ἐκπλήρωση

κοινωνικῶν καθηκόντων. Γίνεται εὐχαρίστως ἀποδεκτὸς σὰ φυσικὸς τρόπος συμπεριφορᾶς, γιατί κάθε διαταραχή στὸ συμβιβαστικὸ χαρακτήρα τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἀντιδράσεων θὰ προκαλέσει τόσο κοινωνικοὺς φόβους, ὅσο καὶ φόβους μπροστὰ στὴν πλημμύρα τῶν ὀρμῶν. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση τὸ ὑποκείμενο ἔχει παραχωρήσει κάθε δυνατὴ αὐτονομία στὸ ρόλο. Ὅσο αὐτὴ ἢ αὐτονομία τῆς τελετουργίας ἐκπληρώνει τὴν ψυχολογικὴ λειτουργία νὰ ἀπομακρύνει τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴ συνείδηση καὶ νὰ τὴν προστατεύει, ὁ ρόλος, ἢ κοινωνία γενικὰ γίνεται σχεδὸν – φυσικὸ γεγονός, καὶ γιὰ τὸ νόημά της δὲν μπορεῖ πιά νὰ γίνῃ καμιὰ συζήτηση. Ὁ ἀσυνείδητος χαρακτήρας αὐτῆς τῆς συμβιβαστικῆς διαμόρφωσης περικλείνει τουλάχιστον μερικὴ ἐμπειρικὴ ἀνικανότητα τοῦ ὑποκειμένου καὶ κάνει ἀναγκαία τὴ χρήση στερεοτύπων γιὰ τὸν κοινωνικὸ προσανατολισμό.

Ἐπίσης καὶ στὸν ἀμυντικὸ μηχανισμό τῆς ἀπομόνωσης διατηρεῖται τὸ ἀπομονωμένο—διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἀπόθηση—ἀλλὰ καὶ ἐδῶ σὲ μιὰ εἰδικὰ ἀρνητικὴ μορφή. Ἡ συναισθηματικὴ κάλυψη διασπᾶται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο. Τὸ ἀντικείμενο, ποὺ δὲν καλύπτεται πιά ἀπὸ τὴ libido, καὶ μὲ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει πιά καμιὰ ἐπιθετικὴ σχέση—πρόκειται, σὲ σχέση μὲ τὴν παιδικὴ προβληματικότητα, γιὰ ἀνθρώπινα ἀντικείμενα—, κατατάσσεται ἔτσι στὰ ἀσήμαντα γιὰ τὸ ὑποκείμενο. Ἐτσι τὸ ἀντικείμενο βγαίνει ἀπὸ τὴν ἠθικὴ συνάφεια· οἱ ἄνθρωποι γίνονται τότε πράγματα, ἀπλὸ ἀνθρώπινο ὑλικό.

Ἡ ἐνέργεια κάλυψης, ποὺ ἀφαιρεῖται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, προσκολλᾶται στὸ μεταξὺ σὲ ἐκείνες τὶς τελετουργίες, ποὺ περιγράψαμε σὰ σημαντικὲς σὲ σχέση μὲ τὸ σχηματισμὸ τῶν ἀντιδράσεων. Ἡ δευτερογενὴς ἀναισθησία ἐμποδίζει τὸν ἐκτελεστὴ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ θύμα, ποὺ ἔχει γίνῃ γι' αὐτὸν ἀπλὸ πράγμα, ἀντικείμενο τεχνικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἐνῶ ἡ ἴδια ἢ τελετουργία ἀναζωογονεῖται ἀπὸ τὴν ἀσυνείδητα προσαγμένη σὲ αὐτὴ ἐνέργεια καὶ εἶναι σημαντικότερη ἀπὸ ἐκείνους ποὺ καταπιέζονται μὲ τὴ δικὴ της βοήθεια⁽¹⁴⁾. Ἐτσι ἡ

γενοκτονία μπορεί να γίνει υπόθεση εύσυνείδητων διαχειριστών. Ένα παράδειγμα για την κοινωνική σημασία αυτής της κατάστασης των πραγμάτων είναι τα λόγια του Himmler μπροστά σε άνδρες των SS: «Οί περισσότεροι από σας πρέπει να γνωρίζουν τι σημαίνει, όταν μπροστά μας βρίσκονται εκατό, πεντακόσια ή και χίλια πτώματα. Να το έχουμε άντέξει αυτό και ταυτόχρονα—έκτός από εξαιρέσεις ανθρώπινων αδυναμιών—να έχουμε διατηρήσει την αξιοπρέπειά μας, αυτό είναι που μάς έχει σκληραγωγήσει. Αυτό είναι μια δοξασμένη σελίδα της ιστορίας μας, που δεν έχει γραφτεί και δε θα γραφτεί ποτέ» (35).

Η κάλυψη των γραφειοκρατικών τελετουργιών με ψυχική ενέργεια λύνει με παθολογικό τρόπο το πρόβλημα του τι συμβαίνει με την απομονωμένη ενέργεια. Αυτή διατίθεται για άμεση κοινωνική χρήση. Το ταμπού της κάλυψης, που επιβάλλεται στο υποκείμενο από την κοινωνική απαγόρευση, το απομονώνει από την ίδια του τη βάση όρμων, το εμποδίζει να καλλιεργήσει την όρμη και γενικά να αντιπροσωπεύσει το δικό του συμφέρον στην κοινωνία κατά διαφορετικό από τον ήδη παραμορφωμένο τρόπο.

Έξαιτίας της απαιτούμενης συντομίας μπορέσαμε να σχεδιάσουμε μόνο σκίτσα από το πρόγραμμα μιās ψυχαναλυτικής κοινωνιοψυχολογίας σε σχέση με τις βάσεις—της αντίφασης ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία από την άποψη της ψυχολογίας του Έγώ—καθώς και σε σχέση με ένα μοντέλο κοινωνιοψυχολογικής πράξης πάνω σε αυτές τις βάσεις—της κοινωνικής συσχέτισης της άμυντικής δομής και της κοινωνικής της λειτουργικότητας. Συμφέρον της πολιτικής ψυχολογίας θα ήταν να συνεχίσει τις μελέτες της σε αυτή την κατεύθυνση, επειδή πάνω σε αυτό το δρόμο ανοίγεται ή δυνατότητα να περιγράψουμε ψυχολογικά τα αντικειμενικά ψυχολογικά στοιχεία, που ενισχύουν τον κοινωνικό ανρθολογισμό κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εντάσσονται με βάση την έννοιολογική τους συγκρότηση ως στοιχεία σε μιὰ γενική κοινωνική ιστορική ανάλυση χωρίς να

ἐξαφανίζουμε τοὺς ἀνταγωνισμοὺς κοινωνιολογιστικὰ ἢ ψυχολογιστικὰ.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Πρβλ. π.χ. τὴν κριτικὴ τοῦ D. H. Wrong στὸν Parsons, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν κριτικὴ γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῆς ψυχανάλυσης στὴ δομικὴ-λειτουργικὴ κοινωνιολογία: *The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology*, στὸ: *Psychoanalysis and the Psychoanalytic Review* 49, 1962, σελ. 53—69.
2. Πρβλ. H.A. Müller, *Ergebnisse der sozialpsychologischen Gruppenforschung in ihrer Bedeutung für die politische Erziehung*, στὸ: *Politische Erziehung als psychologisches Problem, Politische Psychologie*, τόμ. 4, Frankfurt a.M. 1966, σελ. 45—64.
3. Πρβλ. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, στὸ: *Merkur* 19, 1965, σελ. 1139—53. (Τὸ ἴδιο σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση: *Θεωρία καὶ πράξη*, στὸ: *ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ* 4, 1970, σελ. 300—320).
- 3α. Πρβλ. S. Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIV, *Das Unbehagen in der Kultur*, σελ. 419—506, ὅπου περιγράφεται ἰδιαίτερα ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἀρχῆς τῆς εὐχαρίστησης.
4. Πρβλ. κυρίως S. Freud, *Die Zukunft einer Illusion*, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIV, Frankfurt/Main—London, ἀπὸ 1940, σελ. 321—380, κυρίως σελ. 377 κ.έ.
5. Βλ. 3α.
6. Βλ. 4.
7. S. Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIII, *Das Ich und das Es*, σελ. 285.
8. S. Freud, *Die Zukunft einer Illusion*, σελ. 380. Ὁ Freud βλέπει δηλαδὴ ὅτι τὸ Ἐγὼ εἶναι ταυτόχρονα ψυχικὸ καὶ μὴ-ψυχικὸ. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Freud διαφέρει ἀπὸ μιὰ προηγούμενη τοῦ Adorno (Th. W. Adorno, *Zum Verhältnis von Soziologie und Psychologie*, στὸ: *Sociologica I. Frankfurter Beiträge zur Soziologie*, Frankfurt a. M. 1955, σελ. 11—45, ἰδιαίτερα σελ. 33), τὴν ὁποία ὁ Adorno ἀναθεώρησε ἀργότερα ἐν μέρει. (Th. W. Adorno *Postscriptum*, στὸ: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 18, 1966, σελ. 37—42). Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀποψη τῆς κοινωνιοψυχολογίας ἡ ἐδῶ ἀναπτυγμένη πρόταση συμφωνεῖ μὲ αὐτὴ τοῦ Adorno, ὅταν στὴν πρώτη ἐργασία του ἀναφέρεται π.χ.: «Στὴν πραγματικότητα ἐπιλεκτικὰ κινητοποιοῦνται ἐκεῖνοι οἱ ἀμυντικοὶ μηχανισμοί, ποὺ ταιριάζουν καλύτερα στὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων τοῦ Ἐγὼ ἀνάλογα μὲ τὴν ἱστορικὴ κατάσταση. Μόνον αὐτό, καὶ ὄχι ἡ πολυαναφερμένη ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν, ἐξηγεῖ τὴν ἰσχὺ τοῦ μαζικοῦ πολιτισμοῦ πάνω στὸν ἄνθρωπο» (σελ. 36).
9. Ὁ Th. W. Adorno ἀσκεῖ κριτικὴ στὸν ψυχοσωματικὸ ρεβιζιονισμό, ἰδίτερα στὴν K. Horney: *Zum Verhältnis von Psychoanalyse und Gesellschaftstheorie*, στὸ περιοδικὸ *Psyche* 6, 1952, σελ. 1—18.

10. S. Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. V, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, σελ. 67.
- 10α. S. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, σελ. 434.
11. S. Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIV, *Die Widerstände gegen die Psychoanalyse*, σελ. 106.
12. S. Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIII, σελ. 73.
- 12α. Αὐτὴ ἡ σύνθεσις δὲν πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ μὲ τὴν ἐννοια τοῦ Parsons, στὴν ὁποία ἔχει ἀσκήσει κριτικὴ ὁ Adorno (πρβλ. σημείωσις 8), ὅτι τὶς κατηγορίες μποροῦμε νὰ τὶς ἐκλέγουμε ἔτσι, ὥστε τὰ ψυχαναλυτικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ ἐπιχειρήματα νὰ ἐξομοιωθοῦν μὴ μέρη μεταξύ τους, ὅταν θὰ ἔχει συσσωρευτεῖ ἀρκετὴ γνώσις. Ὅσο λίγο νόημα ἔχει ἡ σύνθεσις αὐτὴ ἀπὸ νομιναλιστικὴ σκοπιὰ, ἄλλο τόσο εἶναι ἐννοιολογικὰ—πραγματιστικὰ δυνατὴ : τὰ ἀντικείμενα ψυχολογικῶν καὶ κοινωνιολογικῶν κατηγοριῶν δὲν μποροῦν νὰ ἐνωθοῦν χωρὶς ρήξι στὴ συνέχειά τους. Ἄν ἐδῶ γίνεται παρ' ὅλα αὐτὰ λόγος γιὰ σύνθεσις, τότε αὐτὴ ἡ ἐννοια πρέπει νὰ ἐννοεῖται μᾶλλον ἀρνητικὰ : Ὅταν στὴν ἀμυντικὴ δομὴ—καὶ αὐτὸ θέλομε νὰ διαπιστώσουμε ἐδῶ—ἐκφράζεται κάτι τὸ κοινωνικόν, τότε αὐτὸ εἶναι ἀποτυπώσεις κοινωνικῆς βίας, καὶ ὄχι τάχα ἀρμονικὲς καταστάσεις. Μέχρι τὸ σημείον αὐτὸ ἐκείνη ἡ ἐννοια τῆς σύνθεσις εἶναι μόνο μεθοδικὴ πρότασις. Πρόκειται γιὰ τὴν προσπάθεια νὰ βροῦμε μεταφραστικὲς δυνατότητες γιὰ ἓνα κοινὸ γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον ἀνάμεσα στὴν ψυχανάλυσι καὶ στὴν κοινωνιολογία. Ἄν ἐννοήσουμε ὁμῶς τὴν ἐννοια τῆς σύνθεσις μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ περιεχομένου τῆς, τότε αὐτὴ θὰ λεγόταν μᾶλλον «ἀκρωτηριασμός», ἐφόσον ἀναφέρεται σὲ μιὰ ψυχαναλυτικὴ ψυχολογία τοῦ Ἐγώ, καὶ δὲν εἶναι συνδετικὸ σύστημα κατηγοριῶν ἀνάμεσα στὴν ψυχολογία καὶ στὴν κοινωνιολογία.
13. S. Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XVI, σελ. 33.
14. Πρβλ. π.χ. W. Hochheimer, *Probleme einer politischen Psychologie*, στό : *Psyche* 16, 1962/63, σελ. 1—33.
15. A. Mitscherlich, *Gewinn und Grenzen der Psychoanalyse*, στό : *Merkur* 7, 1963, σελ. 901—918.
16. Πρβλ. J. Habermas, *Logik der Sozialwissenschaften*, *Philosophische Rundschau*, Beiheft 5, Tübingen 1967, σελ. 187.
17. P. Brückner, *Fortschritte der analytischen Sozialpsychologie in Deutschland*, στό : *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 15, 1963, σελ. 676—692.
18. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα μιᾶς πολιτικῆς ψυχολογίας ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν K. Horn, *Politische Psychologie*, στό : D. Senghaas, *Einführung in die Politikwissenschaft*, Frankfurt a.M., 1969.
19. J. Habermas, *Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung*, στό : *Theorie und Praxis*, Neuwied 1963, σελ. 231.
20. S. Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XV, *Neue Folge der Vorlesungen*, σελ. 86.

21. M. Horkheimer, Geschichte und Psychologie, στο: Zeitschrift für Sozialforschung 1, 1932, σελ. 125—144.
22. A. Lorenzer, Der Prozess des Verstehens in der psychoanalytischen Operation, χειρόγραφο σελ. 71 κ. έ. Μιά γλωσσική—αναλυτική έρμηνεία δέν πρέπει νά έννοεΐται σάν ύποκατάστατο μιᾶς ανάλυσης πολιτικοοικονομικά συσχετισμένης κυριαρχίας, παρά μόνο σάν ό αντικατοπτρισμός της.
23. S. Freud, Gesammelte Werke, τόμ. IX, σελ. 71 κ.έ. *Ήδη στην έργασία «Die kulturelle Sexualmoral und die moderne Nervosität» (Ges. Werke, τόμ. VII, σελ. 141—167) ό Freud αιτιολογεΐ αυτό τό άκοινωνικό της νεύρωσις—άλλά και την κοινωνική έκμετάλλευση της σεξουαλικότητας.
24. *Έδω άπλοποιοΰμε άπέναντι στην περιγραφή του Lorenzer, αλλά αυτή ή άπλοποίηση είναι μόνο συνέχεια της άπλοποίησης που έχει κάνει ήδη ό Lorenzer και δέν έχει καμιά επίδραση στην προβληματική. Πρόκειται για την «Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben» (*Ανάλυση της φοβίας ένός πεντάχρονου άγοριΰ) του Freud, (Ges. Werke, τόμ. VII, σελ. 241—377), μιᾶ περίπτωση, που έδω μπορεί νά προΰποτεθει σά γνωστή.
25. A. Lorenzer, βλ. ά., σελ. 75 κ.έ.
26. S. Freud, Gesammelt Werke, τόμ. XIII, σελ. 315—353.
27. H. Loewenfeld, Some Aspects of a Compulsion Neurosis in a Changing Civilisation, The Psychoanalytic Quarterly 13, 1944, σελ. 1—15.
28. *Ο L. Löwenthal και ό N. Gutermann τό έχουν περιγράψει αυτό στο παράδειγμα της φασιστικής: προπαγάνδας στην *Αμερική. (Agitation und Ohnmacht. Auf den Spuren Hitlers im Vorkriegs—Amerika, Neuwied und Berlin 1966).
29. Πρβλ. κυρίως T. Parsons, Definition von Gesundheit und Krankheit im Lichte der Wertbegriffe der sozialen Struktur Amerikas, στο: A. Mitscherlich et al., Der Kranke in der modernen Gesellschaft, Köln 1967, σελ. 57—87.
30. A. Mitscherlich, Pubertät und Tradition, στο: Verhandlungen des 16. Deutschen Soziologentages, Köln—Opladen 1957, σελ. 65 κ.έ.
31. A. Mitscherlich, Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft. Ideen zur Sozialpsychologie, München 1963, σελ. 26 κ. έ.
32. A. Mitscherlich. Das soziale und das persönliche Ich. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 18, 1966, σελ. 21—36.
33. Πρβλ. K. Horney, Neue Wege der Psychoanalyse. Stuttgart 1951.
34. Πρβλ. K. Horn, Dressur oder Erziehung. Schlagrituale und ihre gesellschaftliche Funktion, Frankfurt am Main 1967. *Εκεΐ αναφέρεται επίσης ή μη αναπτυγμένη έδω κοινωνική συσχέτιση ανάμεσα σε όρισμένες μορφές άμυνας και στην κοινωνική τους σημασία στον έξελιγμένο καπιταλισμό.
35. *Αναφέρεται από τον M. Broszat, ό όποιος έγραψε και την εισαγωγή στο ήμερολόγιο του διοικητή του Auschwitz, Höss.: Kommandant in Auschwitz, München, 1953, σελ. 16.